

Egyéb adalékok:

[TK1.] I.13 (el32), 163–4. nec ventura minus te nascitura sit aetas, | quam Phaethon-teas, quae fecit ante faces

[TK1.] I.15 (el8), 117. hoc genus Hyppolitum, genus hoc Phaethonta peremit

[TK1.] 8 (el3), 17–8. femineo impulsu (non est ea fabula falsa), | occidit prolem, trux Catilina, suam

[TK1.] II.11 (el7), 29. quicquid plorantes lacrymant de cortice myrrhae

[TK1.] II.14 (ep27), 15–6. iste datur quondam (non est ea fabula falsa), | stoicus ad Florae sacra iocosa Cato.

[TK1] 59–210. (hk7), 673–4. Phaethonteos ... | Trans latices 709–10. per oloriferum ... | Padum 1193–4. urbs ... | Phaethontis 2294. populifer ... amnis, 2568–70. Nec Phaeton-teae citius fragmenta ruinae | Torvus restituit genitor, quam corpus in unum | Agmina Marcellus sparsa et lacerata redegit.

Farkasdy Dezső

A KÁROLYI-BIBLIA KELETKEZÉSÉHEZ

Károlyi „Elöljáró beszéd”-e¹

1. A címlap szövegezése

A szokott címzés: *Biblia Sacra*, megtoldva esetleg az értelmezéssel: *utriusque testamenti*. Károlyi azonban, nyomdászatiilag erősen tagolva, magyarázatszerűen még így egészíti ki: „Szent Biblia, az az — Istennek Ó és új — Testamentumának — Prophéták és apostoloc — által meg íratott szent könyvei.”

Bármennyire jelentős életforma volt is az ókori Izraelben és másutt a próféta és az őskereszténység létrejöttében az egyes apostolok tevékenysége — a Bibliának csak egyes, bár lényeges elemei erednek innen — az irodalmi fejlődés során kialakult Biblia a maga egészében *papi irodalom*. Az Ószövetség a babiloni fogságból hazatérés után alakult ki az új jeruzsálemi papság szerkesztésében, lévén már előzőleg is az írásbeliség hordozója; az Újszövetség pedig a püspöki hatalom kialakulásával a II–III. század fordulójának évtizedeiben — abban az Egyházban, melynek jogutódja ellen hadakozik Károlyi Gáspár. A bevezető megjelölések tehát mind csak hivatkozások egy új egyház szervezésében.

A királyi címer sem pusztán dísz, hanem jelzője a szabadalmat, az engedélyt adó feudális királyi hatalomnak. Ennek birtoklója, a Bécsben székelő királyi helytartó, éppenséggel megakadályozni akarta a nyomtatást, de a kis Vizsoly főúri udvarházára nem terjedt ki a tényleges, azaz közvetlen hatalma, az államszervezet akkori viszonyai között. A Károlyi-Biblia megjelenése tehát a helyi hatalmakon múltott és Károlyi, amikor fejedelmekről ír, azokra a földesurakra gondol — mint előtte már Heltai — akiket sikerült az Egyház átalakítása ügyének megnyerniök.

¹ Károlyi Gáspár „Elöljáró beszéde” megjelent 1940-ben: kiadta a Bethlen G. Szövetség. 1958-ban a Magyar Könyvtár keretében VARGHA Balázs közölte Károlyi G. munkáiból válogatott szövegeket, köztük az „Elöljáró beszéd”-et is. 1973-ban a magyarországi református egyház *Studia et Acta c.* sorozatának III. kötetében adja az „Elölj. beszéd” szövegét, a fordító utalásainak megjelölésével. CZEGLE Imre munkája. 1981-ben megjelenik a teljes 1590-i szöveg másolatban, az ún. „Helikoni Károlyi”.

2. Az „Előljáró beszéd” irodalom- és nyomdatörténeti háttér

Hogy bevezetést kell írnia, ezt a feladatot Károlyi együtt kapta a Bibliával, minthogy az általa használt szövegek elejéről ősi szokás szerint ez az ajánló vagy ajánlkozó irat általában nem hiányzott. A magyarokéi közül ki kell emelnünk Heltai remek leírását munkájukról, Stephanusnál pedig a sokoldalú kiadónak történelmi távlatát s realizmusát. Münsternél és Tremelliusnál a szakma elvei jutnak kifejezésre. Károlyi az, aki vitatkozik és szónokol a legtöbbit, gyakran nem is a tárgyhoz mérten. Sietős is a dolga, érzi és tudja. Ezért idézi mindjárt kora egyik legmunkásabb biblikusát is: „Sanctes Pagninus² ki az sido nyelvben tudós volt, azt írja az hetedic Celemen pápánac: Az Jeronymus Bibliáját nem kárhoztattyc, el nem változtattyc, attól soc helyen különbözünec, miképpen egyebecis, kic az kerezteni hitben egyezuén, az oluasásban különbözünec, mint Cipriánus, Hilarius, Ambrus, Ágoston, kiknec írásokban különbözünec és ellenkezéséc találtatnac, iollehet az melly Biblia most mindenöt oluastatic, nem hiszszüc, hogy Jeronymusé légyen. De ha szinte Jeronymusé volnais, enni időtul fogua könyen meg veztegettethetet volna az írónac restségéc és gond viseletlenségéc miatt.”

Ez az „Előljáró beszéd” részünkre legfontosabb idézete, mert kellőleg meghatározza az első fontos szerzőt és művét, melyet Károlyi az eredeti kiadásában olvashatott: *Veteris et novi testamenti nova translatio*. Lyon 1528. Mint a dominikánusok szerzetének kitűnő szónoka, szükségét érezte a bibliaismeret elmélyítésének és terjesztésének s a lingua sancta kutatása terén új eszközök alkalmazásának, amint ez addig a domonkosok házaiban nem történt: szótárak és nyelvtanok írása, szövegkiadások. Egyéb dolga mellett fordításán huszonöt évig dolgozott. Rómában Pagninus munkáját olyan szerencsésnek ítélték, de egyúttal ellenőrzését is szükségesnek, hogy halála után (1541) a B. Arias Montanus — az *Antiquitates Judaicae* szerzője (1593) — vezette bizottságot tették hagyatéká fenntartójává; ez jelentette meg a fordítás 1571-i és 1584-i kiadásait, melyekből nálunk is léteznek példányok. Pagninusnak a pápához írt sorait természetesen elhagyták — a tridenti zsinat határozatainak szellemében.

Ben. Ariasék azt állítják, hogy a legjobb héber szövegeket válogatták össze a Pagninus-fordítás interlineáris rendszerbe alakításához. Ez nyilván dicsekvés még Antwerpenben is, mert ha elég választásuk lehetett is, a legfontosabb az volt, hogy a szövegek épek legyenek. A szövegváltozatokhoz szerencse is kellett! Pagninus fordításán aligha változtattak, vagy legalábbis csak jelentéktelen mértékben (a jegyzetben), mert erre idejük sem volt, de nem is állítják, hogy az átdolgozás feladatuk lett volna. Részünkről azonban — minthogy az első kiadás nem áll rendelkezésünkre — Károlyi szövegét csakis az 1584-i kiadás szövegével vethetjük össze; ennek héberjét pedig Kittelével ellenőrizve.

Stephanus, amikor előszavát — *pio et verè Christiano lectori* — írja, már Genfben gondol a párizsi eseményekre és emberekre, nem keserűséggel, hiszen munkáját és a maga sorsát biztos kézzel irányította: mint *typographus regius* (1539, ez a *Thesaurus linguae Latinae* kiadásának éve is!), ő volt könyvügyekben az ország első embere, I. Ferenc ki-

²Xantes PAGNINUS fordításának a címe: *Veteris et novi testamenti nova translatio*. Lyon 1528. Hangsúlyozza az eredeti szövegről fordítás szükségét, szemben az eladdig használttal, melynek eredete kétes. Az egyházi vezetés nem sokáig hagyta érvényesülni ezt a kritikát. B. Arias MONTANUS és munkatársai az új kiadást már így jelezték: *Biblia Hebraica — Eorundem Latina Interpretatio Xantis Pagnini Lucensis — Recenter Benedicti Ariae Montani Hispal. et quorundam aliorum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime expensa.* — RADÓ Polikárp a Magy. Kvszemle 1966/2. sz.-ban így ír a könyvről: „Két értékes szegedi emlék: Pesti M. bibliája...” — „A volt szegedi ferences könyvtárban egy 1528-ban megjelent latin bibliát találtam és benne több v e n d é g n y e l v e m l é k e t. A biblia Sanctes Pagninus, domonkos szerzetes humanista latinságú új bibliafordítását tartalmazza, mint a címlapon hirdeti...” A bejegyzés szerint Michael litteratus kezében volt Buda 1541-i török megszállásakor és így elkerülte akkor a pusztulást, de 1966 óta a könyvtárosok már sehol sem tudnak róla! Az 1584-i kiadás egyetlen példánya az Egyet. Kvtárban Budapesten s még talán másutt is megvan.

rály bizalmasa és az udvarban a haladó értelmiség képviselője, vagyis minden tekintetben megbecsült tagja a nagymúltú nyomdász-családnak.³ Még könyörtelen ellenfelei, a Sorbonne feketéi sem becsülték le, sőt gyakorta ellenőrizték. A legjelentősebb tette volt a végső párizsi években a *Biblia Regia* kiadása, az Újszövetség görög szövege: ehhez a király csináltatta az új betűkészletet s ez lett a kezdete a Textus Receptusnak, mely két évszázadra alapja lett a bibliai tudománynak. Az ő munkája volt ez egészen, mint a görög-római irodalom nem egy nagy alkotásának a kiadása. Műhelyében vagy ötven embere dolgozott és a tudomány kitűnőségei adták egymásnak a kilincset. Ezek közé tartozott Vatable királyi professzor a Collège de France-ban, az ószövetségi szövegismeret népszerű előadója. Róla, mint munkatársáról, az Ószövetség magyarázatos fordításában, ilyen emlékei vannak: „Sed nihilne, dicet aliquis, praeter Sanctis laborem et industrias haec editio nobis affert? Imò vero duorum doctissimorum virorum in hanc ipsam interpretationem collatas operas accipis. Nam quum illum Franciscum Vatablum, tanto tempore Lutaetiae tanta cum hominum admiratione literas Hebraicas professum; à Sanctis interpretatione non raro discedere solitum (nunquam tamen sine optima et manifestissima ratione) animadvertissemus, eius quoque labore magnum huic translationi adiumentum attulimus.” Majd említi Vatable Bertinus nevű tanítványát, aki az előadásokat buzgón követte, sőt jegyzetelt és jegyzetét a professornak is bírálat végett bemutatta. Stephanus maga is igyekezett a hallgatókat erre rávenni, de a jegyzetek, amelyekből ő jó adatokat remélt, többnyire kevéssé használhatók voltak. Ennek a Bertinusnak a Bibliothèque Nationale-ban őrzött jegyzete is csak alig olvasható piszkoszat, gyakorta datált üres lapokkal. Az egész dologban nem ez volt a nagy tét. Méltán fájt inkább Stephanusnak a Vatable tehetetlensége miatt elszalasztott sok jó alkalom. Itt főleg a könyvkiadás az, amire gondol. Egy Vulgata-kiadással kezdve, már a huszas évek óta mind erősebben foglalkozik a Biblia gondjával. 1539-től bevonja Vatable-ot a Duodecim Prophetarum (a „kispróféták”) kiadásába, nyilván oktatási célból választva ezt az érdekes tételt: ez héber szöveg! Éppen barátja fellelkesítésére. De hiába! Az 1545-ben kiadott latin Bibliájának előszavában így mentegeti a mozgalomban magát féltő volt plébánost:

³ Robertus Stephanus (Robert Estienne) Genfi kiadású könyveiről: G. MOECKLI, *Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600*. Genève 1966. — Az Estienne-család műhelyéről és kiadói munkásságáról: Théod. Janssonius ab ALMELOVEEN, *De vitis Stephanorum*. Amstelod. 1683. — Többek között közli Rob. I. Steph. fiának, Henriknek a *Querimonia* c. költeményét: de illiteratis quibusdam typographis, kik lejárattják hiányos nyelvtudásukkal a szakmát. A 20. oldalon pontos leírást ad Rob. Stephanus egyik bibliai szövegkiadásáról: „... ex Prophetis XII minoribus Hebraice cum commentariis R. Kimchi ex emendatione F. Vatabli, apud R. Stephanum impressis” ... 1545. Előszó, 5. — Teljes képet ad a nyomdász-dinasztia évszázados munkásságáról Ant. Aug. RENOUARD, *Annales de l’Imprimerie des Estienne ou Histoire de la Famille des Estienne et de ses éditions*. Paris 1843. A testes kötet részletes képet ad a párizsi nyomdászat egyik virágkoráról, a XVI. sz.-ban s ebben a képben Robertus I. Stephanus hatalmas alakjáról, ki nagy volt gazdasági és műszaki szervezőként, de humanista tudós is és a műveltségért felelős államférfinek is. — Elizabeth ARMSTRONG, *Robert Estienne. Royal Printer*. Cambridge 1954. Az a könyv oly részletes életrajz, amilyent e korból irodalmunk egyetlen alkotójáról sem írhatunk. Különösen izgalmas az utolsó húsz év küzdelme a papsággal. Nélkülözük azonban belső átalakulásának a leírását: hogyan jutott el a humanizmustól — melyet sosem tagadott meg — a genfi reformációig. Úgy véljük, hogy ehhez nem hiányoznak az adatok. Általános közvélekedést fejez ki a *Dictionnaire des Lettres Françaises* XVI. S. 1951. Paris. Vatable Fr. humaniste hébraisant, Picardie. — 1547. Curé, prof. au Collège Roy. 1530. „On désigne sous le nom de Bible de Vat. une édition annotée de la Bible, publiée par Robert Estienne en 1545 et qui était celle de Léon de Juda, annotée d’après Calvin et quelques protestants de Suisse.” — KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1882. Az 1566-i gönczi zsinat felhívásként határozza: „... igyekezzenek a lelki pásztorok, hogy legyen bibliájok...” Szerezzék meg a lelkészek „a genavai egyház Béza Tódor által szorgalmasan összeírt hitvallását...”

Quod si Vatablus ipse has annotationes edidisset, Deus bone,
quantum doctrinae, quantum facilitatis fuisse existimamus?
Verum quominus adhuc id, sicut cupiebat, praestaret, publicae
professionis occupationibus est prohibitus.

Vatable ekkor már le is mondott állásáról, megfutamodva a Sorbonne áskálódásai elől vidéki barátaihoz. Életrajzaiban feljegyzik, hogy semmiféle írást ő meg nem jelentetett és I. Ferenczel egy évben halt meg (1547). Stephanus az 1550-i *Editio regia* után már többet foglalkozhatott az Ószövetséggel s ha nem lett is hebraista Pagninus és Münster mértékében, de tapasztalata és felkészültsége lehetővé tette a gyűjtött anyag feldolgozását. Ez a *Biblia utriusque testamenti* már Genfben jelent meg 1557-ben, ahol nem mint typographus regius, hanem — gondosan szervezett emigráció után — mint a városi tanács első nyomdása dolgozott. Kálvin és társai különleges szívélyességgel fogadták, ahogy ezt Béza újszövetségi lapjai később is tükrözik, sajátos bizonyítékokkal. Stephanus nem volt az udvarban lebzselő kegyenc, hanem a mozgékony vállalkozó példája, aki bejárta az országot értékes kódexekért. Így számol be arról, hogy Lyonba lovagolván, mit szerzett meg az ott elhunyt Pagninus hagyatékából: „Nacti enim sumus duo ex illius editione exemplaria, in quibus non solum typographica errata non pauca, nec leuia, manu propria ipse author correxerat, sed multos etiam locos diligentius et accuratius quam antea examinatos recognouerat. Venerunt etiam in manus nostras eiusdem Santis in Vetus Testamentum annotationes, ex quibus itidem omnia quae ad huius interpretationis recognitionem pertinebant, sedulo excerpimus. Eius praeterea linguae Hebraicae Thesaurum non sine magno fructu in consilium ferè semper adhibuimus.” (Ez Pagninus igen jónak tartott szótára!)

Károlyinak Pagninus-ídezétéből biztosra vehető, hogy ő az 1528-i kiadás példányát használta, de más nem lehetett Stephanus birtokában sem. A kettő között — a kiadásokat tekintve — nagy különbség lehet: az első igen egyszerű latin szöveg, mely a héberhez tapad — a szórendjében; a második, az 1584-es B. Arias leírása szerint bonyolultabb: „Itaque nostram Noui Testamenti Latinam interpretationem inter Graeci contextus lineas describendam curauimus, ut quaelibet dictio Latina suae Graecae subscriptae responderet.” Tapasztalataim szerint ez a módszer lehetővé teszi a két szöveg könnyű összeolvasását és a fordítás műveletét. Nem Arias-ék találmánya ez, hanem amint ő kifejezi: „cum interlineari interpretatione Latina ex Bibliis Complutensibus petita...” Nyilván a fordítás műveletéből elemezték ki ott ezt a módszert. Nem is volt olyan jól felszerelt és szervezett Biblia-kiadóegyüttes akkor, mint Ximénes bíborosé Alcalá de Henares-ben (Complutum). Ő maga arabul is beszélt és járatos volt a héberben is. A különleges „polyglotta”-ját — az egész egy kis könyvtár! — a Stephanus-ék is megszerezték maguknak.

Az „Előljáró Beszéd”-ben kétszer is szemlét tart támaszai felett Károlyi, nem kis meglepéssel. A legtöbbször Tremelliust emlegette, gyakori hivatkozásokkal. De nem maradt ki a felsorolásokból se Münster, se Pagninus, hiszen hivatkozni is lehetett rájuk, ha kevesebbszer is, mint Tremelliusra. A felsorolásban ott van Vatablus is, csak azt nem tudjuk, hogy miért, hiszen semmit sem írt, amit Károlyi olvashatott volna. Nem írt, hogy ne kerüljön bajba! A felsorolásból kimaradt Béza is, az Újszövetség fordítója, akinek pedig hasznát is vette a Cselekedetek könyvének 17. rész 19. verse szerint. Bizonyára másutt is, csak éppen nem hivatkozik rája. Élénk köztük az egyház szervezésének kapcsolata is. Az azonban, hogy mindkét felsorolását Vatablus-szal kezdi, nyilván nem okatlan. Az a könyv, amelyre a Zakariás próféta könyve 9:11. versében hivatkozik, valami kapcsolatot tartalmazhat. Idézzük először magát Károlyit: „Teis (ő Sion leánia) az te veled való szövetségemnek vére által meg szabadítottam az te fogliaidat az kútból, mellyben víz nem vala.” Magyarul idézi Jeromost, latinul Tremelliust, de váratlanul: „Vatablus és Pagninus: Teis az te szövetségemnek vere által (meg tartato)...” Pagninus szövege eredetileg: „Etiam in sanguine foederis tui emisi vinctos tuos de cisterna non aqua in ea.” A kettő nem hozható közvetlen kapcsolatba, de Károlyiéval még kevésbé! Stephanusnál apróbetűs kiegészítéssel ezt találjuk: „Tu quoque seruaberis sanguine foederis tui: emisi vinctos tuos de cisterna in qua non est aqua.” Nyilvánvaló itt a zárjelzett „meg tartato” és a dőltbetűs *seruaberis* kapcsolata és mindkettőnek Vatable-ra, értelmezve Stephanus-ra vonatkoztatá-

sa. Az ő elhallgatásának megvan a maga története. Abban a korban, mely nem ismerte a szerzői és kiadói jogot, az uralkodói privilégium, a szabadság csak rövid időre adott védelmet — az uralkodó területén. A Stephanusé is kiadtak lejárt szabadalmakat, a legtöbbször tudós-gárdájuk ellenőrzése mellett és nemzetközi hírnevüket biztosító minőségben, de a legtöbb esetben saját kezdeményezésüket. Robertus Stephanus szerénysége, minden élelmessége mellett is, túlságos, ahogy beárnyékolja személyét kertjük olajfájával: Oliua Rob. Stephani — volt a könyvein a „ne altum sapere” jelszóval. Ugyanakkor kiosztja munkatársainak a kötelező elismerést, ahogy ez eddigi soraiból kitűnik. De a bázeli Guarinus nyomdász, noha a két város között egyezmény létezett papíron, 1564-ben (Stephanus halála után öt évvel!) Vatable neve alatt kiadja a magyarázatoktól és egyéb mellékletektől megfosztott könyvet ezzel a képpel és felirattal: „Palma Guarini!” A könyv ettől kezdve Vatable szerzeményeként terjedt. Ezt az arcátlanságot nevezték akkor piraterie-nek, kalózkodásnak, ahogy Luther is megbélyegezte és átdolgozásokkal védekezett ellene.⁴ 1587-ben a genfi Petrus Sanctandreas, a kor divatja szerint, kiad egy ún. polyglottát: héber-görög-Vulgata-Stephanus-szöveggel s ez is nevével terjedt. De mert a bevezetésben ez is ott áll: Latina interpretatio duplex est, altera vetus (ez a Vulgata szövege), altera noua (ez Stephanusé) — cum annotationibus Francisci Vatabli Hebraicae linguae quondam Lutaetiae professoris regii... — elégséges volt a hírterjesztésben. De mert még ezt is állították felőle: omnia cum Complutensi diligenter collata... , ezért a katolikus hivatalosok részéről különleges elbánásban részesült! A németek *Heidelberger Polyglotte des Vatablus* címmel emlegették.⁵ Így kapta Károlyi is „Vatablus”-át, mert így nevezte a nemzetközi könyvkereskedelem és így nevezik ma is a könyvtárosok. Stephanus és Pagninus, akik megdolgoztak érte, mintha sosem éltek volna, különösen a Károlyi-Biblia irodalmában.

Immanuel Tremellius (1510–1580)

Károlyi szokottan negyediknek említi Tremelliust munkája támaszainak sorában, nyilván mint a legfiatalabbat az együttesben, de tőle nem távolállót. Tremellius a ferrarai gétóból indult a humanizmus felé, abban a reményben, hogy az ószövetségi hagyományok és az antik irodalom birtokában részt vehet kora szellemi életében. Bíboros-érsek keresztelte meg és Petrus Martyr Vermigli nevű barátjának haladó irányú iskolájában a hébert tanította. Amikor azonban III. Pál pápa bevezette az inkvizíciót, menekülniük kellett és Strassburgban tanítottak tovább Sturm jóhírű iskolájában. A háborús viszonyok miatt elfogadta Cranmer érsek meghívását a héber tanítására Cambridge-ben. 1554-től a pfalzi hercegnél nevelősködött, miután bejárta Strassburg és Genf között a szellemi élet főbb helyeit. Életének legszebb időszaka a professzorsága Heidelbergben, hova III. Frigyes vá-

⁴ LUTHER Előszava az 1556-ban kiadott *Bibliájában*: Isten kegyelméből nagy fáradsággal lefordította a Szentírást és most jönnek a reubische Nachdrücker: So feret der Geitz zu, vnd thut vnsern Buchdrückern diese schalckheit vnd buberey, Das andere flugs balde hernach drücken (Vnd also der vnsern Erbeit vnd Vnkost berauben zu jrem Gewin) Welchs eine rechte (grosse) öffentliche Reuberey ist die Gott wol straffen wird...

⁵ K. MIRBT, *Quellen zur Gesch. des Papstums u. des Röm. Katholizismus*. Tübingen 1934. 340. sk. Pius IV. Bulle „Dominici gregis custodiae” 1564. III... Quibus condicionibus totum volumen bibliorum, quod vulgo biblia Vatabli dicitur, aut partes eius concedi viris piis et doctis poterunt... — Stephanus 1545-i Bibliájáról a *Bibl. Nat.* 5798. sz.-a alatt Vatable nevével 2 kötet szerepel (Cat. gén. des imprimés 203. kt.) a köv. jegyz.-tel: „D’après l’abbé Goujet, Mémoire historique et littéraire sur le Collège royal de France, p. 89, la traduction nouvelle de la Bible, placée en regard de la Vulgate, est due à Léon de Juda. D’après la même source, il n’est pas certain que toutes les notes de cette édition soit du seul Vatable: sous le couvert de ce nom Robert Estienne aurait rassemblé des notes recueillies au Collège de France par les élèves de Vatable et celles que lui auraient fournies ses amis de la Réforme, Conrad Pellican, etc.”

lasztófejedelem hívta meg; tagja volt az egyetem szenátusának és két ízben volt rektor, mint a teológia doktora. Közben Parker érsek meghívására megint Angliába látogatott és Erzsébet királyné is fogadta. Útját mindenfelé kiadott művei kísérik. Utoljára a Sedan-i új akadémia héber professzora s ekkorra jelenik meg Frankfurtban bibliafordításának első kiadása 1575-ben. Kora legnagyobb hebraistái közé tartozott, ez a közfelfogás. Azt is állíthatjuk, hogy minden megkötöttsége mellett is eredetiségre törekedett. Vizsgáljuk meg néhány jellegzetes helyét:

Tremellius:

Interdixitque Jehova Deus homini, dicendo, Ex fructu (quidem) omnis arboris hujus horti libere comedes.

Ex fructu vero arboris scientiae boni et mali ne comedas, nempe ex isto; nam quo die comederis ex eo utique morieris. — Jegyz.: *Heb.* come-comedendo comedes: nam infinitivi suis verbis praepositi vim habent adverbiorum significationem verbi intendentium.

Az első olvasásra is megállapíthatjuk azt, hogy Károlyi szóról-szóra követi Tremellius-t, kivévn azt, hogy Károlyi nem fűz jegyzetet remek nyelvtani pontossággal, mint Tremellius tette, helyreigazítva a „libere comedes” kifejezést az elmulasztott „comedendo comedes” paronómázia helyén. És még az „utique morieris” kifejezésnek sem a pusztá jentését tette át magyarra, hanem megőrizte a héber szó szerkezetét is מוֹת מֵ מוֹת a régi magyar felfokozottságában — a halál bizonyosságáról.

Tremellius az első mondattal rontotta el a vers értelmét, a וַיִּצַו „parancsolta” helyére az „interdixit — meg tiltá” igét téve, melynek az egész gondolatköre hiányzik a héber nyelvből! Ez tehát nem egyszerűen fordítás, hanem erőszakos átalakítás, kihatóan az egész gondolatmenetre! Feltehetőleg volt erre hajlama Tremelliusnak, de nem érvényesülhetett a már kialakult hagyományokkal szemben:

Vulgata: Praecepit ei
dicens: ex omni

ligno paradisi comede;
de ligno autem scientiae
boni et mali ne comedas;
In quocunque enim die
comederis ex eo, morte
morieris.

Münster: Praecepitque
dominus deus

ipsi Adam dicens: de omni
ligno horti comedendo
comedes. De arbore
scientiae boni et mali
nequaquam comedes ex illo
alioquin quacunque die
comederis ex ea, moriendo
morieris.

Stephanus: Praecepitque
Jehováh Deus

homini, dicendo, Ex omni
arbore horti comedendo
comedes; at de arbore
scientiae boni et mali
non comedes ex ea;
in die quo comederis
ex ea, moriendo morieris.

Károlyi:

„És az ÚR Isten meg tiltá az Embert ezt monduán — (paranczolat az ember engedelmességének próbájára) — :

Ez kertnec minden fájánac gyümölcsében szabadon egyél. De az jónac és gonosz nac tudásánac fájánac gyümölcsében ne egyél, tudni illic, imez fánac gyümölcsében. Mert valamely napon abban eiéndél, halálnac halálálual halsz.”

I. Mózes 2:16–17.

A vezető reformátorok is ezt a hagyományt képviselték:

Luther:

Vnd Gott der HERR gebot dem menschen, vnd sprach, du sollst essen von allerley bewme ym garten, Aber von dem Bawm der erkentnis guttis vnd bosis soltu nicht essen, denn wilchs tages du davon issest, wirstu des tods sterben.

Kálvin:

Praecipitque Jehoua Deus homini dicendo, De omni arbore horti comedendo comedes: At de arbore scientiae boni et mali ne comedas ex illa: quia in die quo comederis ex ea: moriendo morieris.

Tremellius fordításában nyilván keresztjezi a szerző logikáját, melyben a „parancsolta” szó után paronomázia következik — nyomatékjával. De csak ez jön ki belőle: libere comedes, jelentésével az interdixit-nek is ellentétéként. Koncesszív értelmű paronomáziával még nem találkoztam! A paradicsomi jelenet folytatása már tiltó jellegű. (Tremellius ezt vetíti előre!) Az engedetlenség esetére veszedelmes következményeket helyez kilátásba. Ezt nyomósítja egy másik paronomázia a mondat végén, amely már megvan a Vulgatában is: morte morieris. Tremellius ezt is lapszélre tette „Heb.” jelzéssel, ahogy ezt megteszi az értelmi kiegészítések sokféle eseteiben is, pl. III. Móz. 5:7.-nél 6. Heb.: sufficientiam parvae pecudis... leírásában: ha az áldozó erőtlen egy kecske vagy bárány hurcolására, elég lesz az áldozatra két kis galamb is, vagy ha erre sem képes, vigyen egy kis lisztet a papnak... De már az I. Móz. 26:5-ben levő belsőtárgyas szerkezetet szépen lefordítja, noha a Vulgata teljesen mellőzte **וַיִּשְׁמַר מִשְׁמֵרֵי** et observavit observationem suam A mondat tartalmához megjegyzést fűz, de a nyelvi formaadást röviden intézi el. Az infinitivus absolutus-szal képzett paronomáziákat általában jelzi a lapszálon, jelentésbelileg odaillő határozóval pótolva a hangstruktúrát a szövegben. Károlyi ezt másolta le — teljesen meggondolás nélkül. I. Móz. 18:10: Tremellius: Dixit vero eorum unus: certe revertar ad te... Károlyi: „Kétségnélkül meg térec te hozzád...” Jegyz.: „Heb. revertendo revertar... Ugyanígy Münster: **וַיִּאמַר שׁוֹב אֵשֶׁב אֵלַי** revertendo revertar... Károlyi: „Sidoiul. Meg téruén meg térec...” Tremellius eljárása egészében nem rendszeres, vagy érdektelenséget tapasztalva, mellőzte az alapos kidolgozást. Pedig könyvét a 17. sz. végéig nem is kevésszer újra nyomták, úgyhogy működésének hatása a 19. századig érezhető. Károlynál alig van nyoma a nyelvi gondolkodásnak. Feltehető, hogy a szerkesztés gondja túlterhelte, hiszen sosem volt író, mint Bornemisza vagy Heltai. De a kor hivatásbelleinek tudatában még élt a paronomázia egyetemessége, ahogyan ezt Augustinus a *Questiones et locutiones in Heptateuchum* c. művében lerögzítette: „... eisdem ornamentis locutionis etiam sermo latinus utatur, immo linguae omnium gentium...” legalábbis a Gangesz deltájától a Rajna torkolatáig. A paronomázia nem hebraizmus, mint ahogy Tremelliustól Bézáig egyes teológusok vélték.

I. Mózes 44:5 sk. József és testvérei

Károlyi: „Auagy nem azé az pohár, melyből az én Wram iszic? Ebből meg esmerheti minemő emberec legyetec: gonoszul czelekedtetec, az mint czelekedtetec.” — Jegyz.: „Némellyec így fordítyác: Ez olly pohár, melly által az én Wram iöuendőt szokott mondani. De azt meg hamisíttya Tremellius.”

Vulgata: Sciphus quem furati estis ipse est in quo bibit dominus meus et in quo augurari solet; pessimam rem fecistis.

Pagninus: Nonne hic quo bibet dominus meus? et ipse augurando augurabitur in eo. Male fecistis quod fecistis.

Stephanus jegyzete: . . . non quid auguriis more Gentilium Joseph vsus fuerit, sed quod ea quae ad praesens negotium facerent locutus fuerit, alii, et pro quo augurando auguratus est? . . . nonne calix quem furati estis, est ille, in quo bibere solet dominus meus pro quo diuinos consuluit, ut sciret, quis eum surripisset? Alter ex doctis Hebraeorum pro tentare et probare accipit, hoc sensu: Per hunc Scyphum dominus meus tentauit ut sciret, num fures essetis . . . Doctus inter Hebraeos sic exponit, augurando auguratur pro eo, hoc est interrogat augures propter eum . . . Chaldaeus paraphrastes inquirendo inquirat pro eo i. diligentissime quaerit augures propter eum . . . A נחש ינחש kis héber mondatba mennyi minden belefér, ami csak megeshetett abban a volt és elképzelt világban! De hogy Stephanus az egyiket belevigye a szövegbe, az már teljesen felesleges — már csak azért is, mert jellegtelen, mint ahogy Tremellius racionalizmusa se illik bele a novellába, melyet Károlyi örömmel fogadott az ő értelmezésében. Az író remekül szötte az események bonyodalmaikat és Józsefet oly sikerülten rajzolta egyiptominak, hogy Tremellius már a III. Mózes 20:27 által kiszabható halálbüntetéstől féltette, amely a határon túl minden jóst és halottidézőt elérhetett.

Mózes II. könyve 4. részének 25. versében olvassuk Mózes életének ezt a különös esetét:

Károlyi: „És lőn az úton, egy szálláson eleibe méne nékie az WR és akarja vala őtet meg ölni.” J: „Az Isten angyala le akaria vágni Mosest.” — „Az Sipporah azért ragadá egy éles kést és el metté az ő fiánac szemérem testénecc első bürét és Mosesnac lába eleibe veté és monda: az én fiannac vérével váltot fériem vagy te énnékem.” J: „Az, Fiamnac vérével kellettéc tigid fel váltanom, kit ha környül nem metélec vala, meg kel vala halnod.”

Tremellius: Fuit autem in illo itinere, in diversorio, ut occurrens ipsi Moschi Jehova quaereret morte afficere eum. Sed cum accipiens Tzippora cultrum acutum, amputasset praeputium filii sui, quod admovit pedibus illius dicens, certe sponsus sanguinum es mihi. — Destitit JEHOVA ab illo: dixerat autem tunc Sponsus sanguinum propter circumcisiones. — Stephanus j.: . . . correptus fuit grauissimo morbo (vt dicunt Hebraei) propter intermissam circumcisionem. Mert idegen nőt vett feleségül ezért haragudott meg reá Jahve.

A fenti idézeteknek fontos kifejezésük a héber szövegben: וַח צִפּוֹרָה Az 1975-i protestáns fordításban ez: „Cippora fogott egy éles követ . . .” Igen, de a héber szövegben a (k ő) szónak nincsen semmiféle jelzője. Ahogy a Septuagintában sincs és Münster is csak így fordítja: Et tulit Zippora petram. Pagninus hasonlóképpen, bizonyos zsidó tekintélyekre hivatkozva és kiegészítve azzal, hogy a zsidók a körülmétélést — hodie — borotvával végzik. Tremellius azonban ezt a fordítást elutasítja s jegyzetében így érvel ellene: Qi la-

pidem acutum exponunt, vocis ambiguitate falluntur, quia sic accipitur Jechezkel 3:9, pro cultro vero acuto... Nam familiam et quidem pastores, destitutos fuisse cultro tam necessario ad multa instrumento non est verisimile: quo instructos fuisset stultum uti lapide. Való, hogy az állattenyésztő népeknél jelszó lehetett: nincsen pásztor bicska nélkül. De Tremellius az ambiguitas gondolatának szorgos kidolgozása helyett Ezékielre hivatkozik, holott az is csak a tűzök keménységét veti össze a gyémántéval: adamantem fortem prae petra... Annak ellenére, hogy József könyve 5:2. versében a **הרכוח צריס** kifejezésére jó fordítási hagyomány indult a Septuagintában: **μαχαίρας πετρίνας** és ment tovább a Vulgatába: **cultos lapideos** s innen át még a Jordánszky-kódexbe is: „kew kesöketh”, Münster itt mégis „cultos acutos”-t ír, hivatkozva jegyzetében egy bizonyos zsidó közvélekedésre: **Exponunt hic communiter Hebraei צר** est acutum, sequentes expositionem Jonathan Chald. interpretis. Stephanus (1545) ugyanerre hivatkozva ugyanígy fordítja és jegyzetében ezt teszi hozzá: **Cultos acierum vocat cultos praeditos acie acutissima.** Ez a tárgynak anyagi mivoltát mellőzve, más jellegzetességét hangsúlyozza. 1557-ben ezt közelebbről ki is mondja: **Acutum subaudiuit noster interpret ex Jos. cap. 5. a. 2. etc. substantium gladius, ubi Dominus praecepit Josue: Fac tibi cultros acutos. Alii petram vertunt.** — Mindez nem humanista vagy reformátori kezdemény, hanem homályos rabbi-hagyomány — az Ószövetségen, illetve a héber nyelven belül. Már az egyiptomiaknál is fennállott ez a kétértelműség, de erről még kevesebbet tudtak mondani a biblikusok. Hérodotosz, mélyen benn a vaskorban, úgy írja le Xerxésznek a Hellasz ellen menetelő hadseregét (Hist. VII. 69.), hogy benne az ethiopiai harcoknak nyílhegyek éles kövekből voltak. De ebből a diákkori élményemből és abból, amit St-Germain-ben láttam, arra következtetek, hogy az elbeszélő kékre gondolt s nem biztos, hogy éppen kőkésre, de semmi esetre sem kőre csupán, mégha az éles is. Az ambiguitas gondolatával Tremellius megközelítette a feltehetőt a valóságból — anélkül, hogy tudott volna az emberiség kőkorszakáról.

Sebastian Münster (1489–1552)

Hogy tanulhasson, az elszázi ifjú belépett a ferencesek rendjébe. Minden érdekelté őt a tudományos megismerés terén — a matematikától és a kozmográfiától a nyelvekig, de legfőképpen a héber nyelv és irodalom. Ebben dolgozott és alkotott a legtöbbit, fejlesztve a héber tanításának a módszerét: a szövegmagólástól áttért a szövegelmzésre, ezért szótárakat és nyelvtanokat írt és adott ki, végül az Ószövetség fordítását **Miqdaš** címmel 1534/35-ben. 1526-ban csatlakozott a reformáció mozgalmához és itt főtevékenységül a »**propagatio linguae sanctae apud Latinos**« feladatát vállalta. Tanított a heidelbergi egyetemen, majd életének legnagyobb korszakában a bázeli egyetemen, fejlesztve a tanítás rendszerét és eszközeit. Ismerte a zsidóknak a biblián kívüli irodalmát is és látogatta temetőiknek síremlékeit. Luther így nyilatkozott róla: **doctissimus et optimus Hebraeus!** Munkáit a 17–18. században is használták. A **Miqdaš**ának a bevezetése igen hasznos munkájának megértésére. Fordítása megjelent héber–latin kétnyelvű és külön latin kiadásban is. Károlyi nyilván hasznát vette a Vulgatához közelálló szövegének, ha már itt-ott nevét is emlegette.

Mózes I. könyvének 32:12. versében olvashatunk egy jellegzetes mondatot Jákób történetéből: **hírét vette annak, hogy az elsőszülöttségi jogából kismizmizett bátyja, Ézsau közeledik feléje, ezért most a legszebb állatait válogatja ki nyájából az ő kiengesztelésére: me percutiati et veniat forte ne eum ego timens quia**

והני

יבוא

יירא אנכי אתו

Münster így adja az egész mondatot: **Eripe me quaeo de manu fratris mei (de manu Ésau —) quoniam t i m e o eum n e forte veniat et percutiati me... Ez az a } t i m e o n e(mondat, melyet Károlynál is olvashatunk: „... mert félel, hogy el ne jöjjön és**

el ne veszessen engemet...” Nem ritka az ilyen latinizmus Károlynál. A magyar így mondja: „... félek, hogy eljön...” A héber kifejezés különleges és egyik fordításával sem azonosítható teljesen. De Jákób ajándékainak a felsorolása is jellegzetes, különösen akkor, ha a példát rokonaival kiegészítjük.

Münster:

Nempe capras ducentas
et hircos viginti, oues
ducentas et arietes
viginti. Gamelas lac
tantes, cum pullis illarum
triginta; vaccas
quadraginta et
tauros decem, asinas
viginti et pullos decem.

Károlyi:

... két száz keczkét,
húsz Bakokat, két
száz juhokat és húsz
kosokat. Harmintz
szoptatós tevéket
fiaival egybe, negyuen
ünöket, tíz
tulkokat, húsz száma-
rokat tíz vehméuel
egyetembe.

Heltai:

... kétszáz ketskét,
húsz bakot, kétszáz
iuhot, húsz kost,
harmintz szoptató
teuét, mind chitkoi-
ual egyetembe, negy-
uen ünöt, tíz bikát,
húsz szamart tíz
vehemevel egyetembe.

Münster szövegét használjuk fel a Károlyi-Biblia egy összefüggő részének a vizsgálata, amely nyelvben jelentősen eltér a Károlyiának feltételezett Mózes öt könyvétől. Ez a Sámuel I–II. könyve, melyben a számnevek használata többnyire a Heltaitól felvett példa szerint történik. Ez feltehetően Károlyi egyik munkatársának a műve, sajátos a Károlyi-Bibliában: Sámuel I. könyvéből folyamatosan vett részek és versek szerint:

1:8.	... nemde nem job vagyoké én néked tíz fiadnál is ...	Nunquid ego melior sum tibi quam de- cem filii?
2:21.	Szüle három fiat és két leánt.	peperit tres filios et duas filias ...
3:11.	Mind az két fülöc meg czendül belé ...	tinniant ambae aures eius ...
4:2.	így mint négy ezer embert	quasi quattuor millia virorum ...
4:15.	Éli kilentzven nyöltz eztendős	nonaginta et octo annorum ...
6:4.	aranyból czinált öt alfelec és öt arany egér ...	quinque anos aureos et quinque mures aureos ...
6:7.	szerezetec két bornyus ünöt ...	duas vaccas lactantes ...
6:10.	és hozánac két bornyus ünöt ...	tollentesque duas vaccas lactantes ...
6:18.	az öt fő embereknek számoc szerint ...	secundum quinque principes ...
6:19.	hetuen embert ...	septuaginta uiros et qinquaginta millia

Heltai: à népnc vénei közzül hetven férfiat és a kössig közzül öttuen ezert.

9:22.	így mint harmintz férfiac ...	quasi triginta iuri ...
10:2.	találsz két embert	inuenies duos uiros
10:3.	találnac ott tégedet három emberek	aderant autem quasi triginta iuri
10:8.	hét napiglan	septem diebus expectabis
11:3.	engedgy mi nekünc hét napot	concedi nobis septem dies
11:7.	két ökröt hozatuán	assumens par boum ...
11:8.	lön az Izrael népe három száz ezer és az Judah ... harminc ezerezen ...	trecenta millia et virorum Jehuda triginta millia
11:11.	az népet három részre ozta	Saul ordinaret populum in tria agmina
13:2.	két ezere Saullal vala, az eggyic ezere vala Jonathassal	fuerant cum Saul duo millia et mille fuerunt cum Jonathan
13:5.	szekere vala harmintz ezer és hat ezer lovagioc ...	triginta millium curruum et sex millia equitum ...
13:8.	varakozéc ott heted napot	Et expectauit septem diebus ...
14:2.	így mint hat száz ember	quasi sexcenti iuri ...
14:14.	így mint húsz férfiat	Jonathan percussit quasi viginti uiros

15:4.	két száz ezer gyalogot és Judából tíz ezer embert	ducenta millia peditum et decem millia virorum Judah
16:10.	az ő hét fiát	septem filios suos
17:11.	kinccz nyoltz fia vala	octo habuit filios
17:12.	az ő három fiának	tres filii Isai maiores
17:13.	az három öregbic fia	abieruntque tres maiores post Saul
17:16.	imez tíz kenyeret	decem panes istos
17:17.	imez tíz <i>saytokat</i>	decem quoque istos lacteos caseos
17:27.	az <i>keués iuhokat</i>	paucas illas oues in deserto
17:39.	öt sima <i>követskéket</i>	elegit sibi quinque politos lapides
18:4.	és egyéb ruháit	Heltai: és egyéb ruháit ...
18:11.	két <i>vttal</i> másodszeris	duabus vicibus másod <i>vttal</i> (kétszer)
20:20.	három nyilat löüéc	ego iaciam tres sagittas
22:2.	vény mint <i>négy száz emberec</i>	fueruntque cum eo quasi quadringenti uiri
22:18.	nyoltzuan öt embert öle meg	interfecit in die illo octoginta quinque uiros
23:13.	vény mint hat százan	quasi sexcenti uiri
24:3.	válogatott <i>három ezer emberec</i>	tria millia electorum virorum ...
25:2.	három ezer iuha vala és ezer	habens ouium tria millia et mille
25:5.	keczkéje ... tíz iffiakat	decem pueros capras
25:13.	vény mint négy száz ember, két száza pedig marada az holvalónál	quasi quadringenti uiri et ducenti manserunt iuxta sarcinas
25:18.	két száz kenyeret és két tömlő bort és öt kész iuhot, [öt véka darát és száz kötés aszszu szőlőt és két száz font száraz figét..	Festinans igitur Abigail accepit ducentos panes et duos utres uini atque quinque oues paratas, [et quinque tosti farris; item centum (palmites) uuarum siccarum et ducenta pondera compressarum ficuum posuitque super asinos.

Az egyes szövegrészek eltérhetnek egymástól a számneveket illetően, de részünkre az egészben az a fontos, hogy fordítónk itt több mint negyvenszer használván a számneveket, mindössze a negyedénél használta a többszámot, ami egészen különleges a Károlyi-Bibliában. Ez a számbavehető jele a fordító sajátos nyelvének. Túlzás nélkül méltathatjuk nyelvi tudatosságát és a velejáró szókincsét. A további kutatás nem lehet itt eredménytelen.